

SHAFOAT HASANOVA,

O'zRFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi katta ilmiy xodimi, f.f.d.

“QUSH TILI” DOSTONINING TIL XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Ijodkor mahoratini ochib berishda u yozgan asarning badiiy tilini tadqiq qilish muhim hisoblanadi. Asar tilining fonetik jarangdorlik, grammatik unsurlar, so'zlarning leksik-semantik ma'nolarining o'zgarishi kabi masalalarga asoslanishi muallifning iste'dodidan darak beradi. Rizoiy Payvandiy o'zining “Qush tili” dostonida ana shu masalalarga jiddiy e'tibor qaratgan. Maqolada ijodkorning “Qush tili” asarida so'z tanlash san'ati, doston qahramonlari xarakterini til vositasida nechog'lik ocha bilgani, uning tilga bo'lgan munosabati, til boyliklaridan qanchalik unumli foydalangani yangi so'z va iboralarni yasashi kabi uning o'ziga xos uslubi yoritilgan.

Kalit so'zlar: “Qush tili”, Rizoiy, Hudhud, mahorat, so'z san'ati, ma'no, badiiy til, ijodkor, grammatik shakl, obraz.

Abstract: Studying the artist's skill, it is important to study the artistic language of the work he has written. The author's talent is indicated by the fact that the language of the work is based on such issues as phonetic sonority, grammatical elements, and changes in the lexical and semantic meanings of words. Rizoi Payvandiy paid serious attention to these issues in his epic “Language of the Birds”. The article describes the artist's unique style, such as the art of choosing words in the work “The Language of the Bird”, how he managed to use language to reveal the character of the epic heroes, his attitude to language, how effectively he used language resources to create new words and phrases.

Key words: “The Language of the Bird”, Rizai, Khudhud, mastery, art of words, meaning, artistic language, creator, grammatical form, image.

Rizoiy Payvandiyning “Qush tili” asari tilini o'rganish ham ijodkorning badiiy mahoratini o'rganishning muhim qismini tashkil etadi. Shu bois ham Rizoiy o'z asarining tiliga – dostonning asosiy qimmatini belgilovchi omillardan biri sifatida alohida ahamiyat bergan. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, Rizoiy Payvandiy asari tilini fonetik jarangdorlik, grammatik unsurlar va so'zlarning leksik-semantik ma'nolarining o'zgarishi asosiga qurganligi ijodkorning tildan samarali istifoda etganligidan dalolat beradi. Shu nuqtai nazardan ijodkorning so'z tanlash san'ati, doston qahramonlari xarakterini til vositasida nechog'lik ocha bilgani, uning tilga bo'lgan munosabati, til boyliklaridan qanchalik unumli foydalanishi va yangi so'z va iboralarni yasashi kabi uning o'ziga xos uslubiy xizmatlari haqida muayyan xulosalar chiqarish mumkin. Payvandiy Rizoiy dostoni badiiy tili tadqiqi asosida shuni aytish mumkinki, ijodkor xalq tili boyligiga, uning turli xil grammatik xususiyatlariga murojaat qilib, ulardan o'z o'rnida samarali foydalangan.

Ma'lumki, Rizoiyning “Qush tili” dostonida ishlatilgan badiiy tasviriy vositalar ham bevosita ijodkor tili bilan chambarchas bog'liq. Asar tilining doston mazmuniga, shoir fikrini o'quvchiga obrazli qilib yetkazishda tildan mohirona foydalanilganligi va natijada ijodkorning asosiy

g'oyalari obrazli va go'zal tarzda tasvirlanganligining guvohi bo'lamiz. Bunday tasvirga san'atkor dostonning asosiy mavzuni tashkil etgan qushlarning Semurg' safariga otlanishdan oldin va safar vaqtidagi doston qahramonlari – qushlarning tili individualligi orqali har bir qushning o'ziga xos yorqin xarakterini yaratishga erishgan, desak yanglishmagan bo'lamiz.

Masalan, dostonning bosh qahramonlaridan biri Hudhud tilini olib ko'raylik. Hudhudning zohiran jozibali, orif, vahdoniyat sirlarini o'zlashtirgan, faqirlik toji va me'rojiga sazovor xislatlarga ega ishbilarmon, harakatchan, shuning bilan birga so'zga chechan va boshqalarni o'z e'tiqodiga ishonтира oladigan yo'l boshchi ekanligini uning tili orqali to'liq tasavvur qilish mumkin. Qushlar majlis qurishib o'zlariga adolatli podshoh qidirib topmoqqa qaror qilganliklaridan xabar topgach, Hudhud obrazi sahnada paydo bo'ladi. Rizo'iy uning qiyofasini shunday tasvirlaydi:

جمع ارا كيردى اوروب يوز تورلو جوش
چست ايلاب بيليني تارتىب ايتاك
تاپغاي آخر دولت معراج فقر
ليک يتميش انكا تمكين دولتى
انکلاغان يول نينک بد و نيکين توکوز
ءهن امىپ ادىشات نى در اچى اىن
کيم مکر تابغوسى يوقتور لوى ضحو
شمع تاک اندوه اوتيدىن آيريب
حامل تنزيل رب العالمين
که سبادين هم انکا بيرکان خبر
وحى بسم الله الرحمن الرحيم (16a)

هدهد هادى ايشيتكاي بو سروش
جلد شاتر تيز يوكورور پيك تاک
ترک اهلى تاک باشيندا تاج فقر
اهل تلوين تاک ملون کسوتى
چله لار چيکميش تمام قيش و کوز
نى يماکدين خلوتيدا دانه ء
شکر جامى بيرله اوزدين ايلا محو
بير اياق اوستيدا تونلار اوتکاريب
جبرئيل اسا رسالت دا امين
که سلیماندين سباغه نامه بر
تيکوروب بيلقيسه سالغان ذهيم

Mazkur she'riy parchada shoir tilidan ta'riflangan, Hudhudga nisbatan ishlatilgan "Hodiy", "Chust aylab", "Chillalar chekmish", "Shukr jomi", "Risolatda amin" singari so'z va so'z birikmalari Hudhudning individual xarakteriga oid belgilar – hidoyat yo'liga boshlovchi rahbar, jo'shqin, sabru bardoshli, qanoatli va dono, shuningdek, Haq taolaga muqarrabligi orqali uning ma'naviy dunyosini ifodalagan bo'lsa, "Tez yugurur", "Jildi shotir", "Mulavvan kisvati", "Tortib etak" so'z birikmalarini o'z o'rnida mohirlik bilan qo'llab, qahramon xulq-atvorining zohiriy belgilari – chaqqonlik va uddaburonligi, rang-barang qiyofaga ega ekanligini arab, fors va turkiy tillardagi so'zlardan foydalangan holda tasvirlaydi. Bu o'rinda Hudhud obrazi asar muallifi nutqi orqali o'z tasvirini mazmundor va obrazli, shuningdek, ixcham shaklda ifoda etilib, dostonidagi g'oya va asosiy qahramonlardan biri Hudhudning xarakterini to'laroq ochib berishga va asarning badiiyligini ta'minlashga xizmat qilgan. Doston syujeti rivojining keyingi manzaralarida Payvandiy Rizo'iy asar mohiyatini badiiy asar qahramonlarining tili orqali, ularning individual xarakterini ochib berish orqali erishadi. Masalan, Hudhud To'tining Semurg' safaridan bosh tortib gapirgan behuda so'zlariga javoban uni bu xayolidan qaytarib, Haq yo'liga chorlaydi.

اندادور کنجایشی بی اشتباه
اول کونکولدادور کونکول سیندا ایرور
کر بو تورلوک بیلماسانک اوزدين کونکول
بو يقينليق بيله ايراق بولماغاي (31a)

اولکه بير و کوکا سیغماس هیچ کاه
سورماکیم اینیک بیرى قايدا ایرور
سیندا یوقتور بلکه چون سین سین کونکول
بس سنکا اندین یقینراق بولماغاي

Mazkur misolda san'atkor Hudhud tilidan uning xarakterini mohirlik bilan yoritadi. Shuningdek, shoirning til omillaridan unumli foydalanganligi iltizom ("ul", ko'ngul "sen"

soʻzlarining qayta-qayta takrori), antonimiya (yaqin-yiroq), talmeh (ondin yaqinroq soʻzlari orqali Qurʼondagi “nahnu aqrab” oyatidagi soʻzlarga ishora qilinmoqda) badiiy sanʼatlarni ham qoʻllab, ularni doston asosiy voqealarining yechimiga qaratgan va oʻquvchiga estetik zavq bagʻishlovchi mazmunni ifodalovchi shaklning yaratilishiga erishgan.

Bundan tashqari, Rizoiiy boshqa qushlarning xarakterini yaratar ekan, ulardagi dunyoqarashning turli-tumanligini ham obrazlar tili va ularning turli xatti-harakatlari orqali ifodalashga alohida eʼtibor berganligini kuzatamiz. Masalan, Toʻtining Semurgʻ safaridan voz kechib, aytgan soʻzlarini koʻzdan kechiraylik:

قطعی غه عمری کیراک دور جاودان تاچماس ابواب سعادتدین فتوح بس سلوک کا جدّ غایت یوقتنورور کورکوزور هر بیر یریندین بر قویاش اول قویاشلار توغماغی بولغای محال اول قویاش نینک بیرى توغماس بی حجاب انکا اول جاودان عمری کیراک یوقسا قویماس اوتکالی شاهین مرک قانیم او بوینومغه کر قویسام قدم	دیدى ای هدهد بو یول دور بیکران تاچماسا سالک بو یولده عمر نوح چون تجلی کا نهایت یوقتنورور هر زمان طاووس تاک سیمورغ فاش بس بو بیش کون عمر کا بیتمای زوال چشمه حیوان دین ایچمای بیر دم آب اول که بو یول قطعین ایستار خضرتاک عمر دا قور غیل بو یولدا ساز برک بولغه حیوان سوین ایچمای بیش و کم

Yuqoridagi parchadan shu narsa yaqqol koʻzga tashlanadiki, Rizoiiy sheʼrini goʻzal va ravon, taʼsirchan va hayajonli qilgan narsa, bu badiiy til vositalarining qahramonning ichki kechinmalari izhor etilayotgan ruhiga xos til bilan mutanosiblikda bayon etilganligi.

Rizoiiyning bu sheʼrida takrorga, yaʼni iltizom sanʼatiga alohida urgʻu berilib, original musiqiy bir ohangning vujudga kelishiga erishilganki, sanʼatkor bu takror orqali, eng avvalo, diqqat-eʼtiborni mazmunni yorqin ifoda qilishga qaratgan boʻlsa, ikkinchidan sheʼr taʼsirini kuchaytirishning oʻziga xos yoʻlini topgan, desak yanglishmagan boʻlamiz.

Sheʼrdagi “yoʻl” soʻzining besh bor takrori asosiy mazmun Semurgʻ safari haqida borayotganligining taʼkidiga qaratilgan. “Umr” soʻzining ham besh bor takrori toʻtining bu safardagi gʻalat fikrlarini koʻrsatishga yoʻnaltirilgan. “Quyosh” soʻzining toʻrt bor takrori Semurgʻ visoliga erishishning mushkulligi alohida taʼkidlayapti. “Chashmai hayvon”, “Hayvon suyi” iboralari esa mazkur mazmunni kuchaytirishga qaratilgan boʻlib, sanʼatkor bu soʻzlar orqali yana iltizom sanʼatini qoʻllaydi va oʻquvchi diqqat eʼtiborini afsonaviy voqealarga qaratish uchun talmeh sanʼatidan foydalanadi. Sheʼrning ikkinchi baytidagi “Umri Nuh” iborasida ham ana shu (talmeh) sanʼat ishlatilganligini koʻramiz. Qolaversa, “Chashma” soʻzini bir oʻrinda forchasini, ikkinchi oʻrinda uning oʻzbek tilidagi (suy) muqobilini qoʻllab, oʻziga xos sheʼr shakliga rang-baranglik baxsh etilgan.

Bulardan tashqari, mazkur sheʼrda yana qator sanʼatlar qoʻllanilganki, ular orasida bir oʻzakdan iborat boʻlgan soʻzlarning turli grammatik shakllarda kelishi oʻquvchini yanada mahliyo etadi. Buni sheʼrda keltirilgan “Solik va suluk” soʻzlari misolida koʻrsatib oʻtish mumkin. Umuman olganda, yuksak badiiy mahorat bilan yozilgan bu goʻzal baytlarning har bir misrasi oʻzining musiqiy ohangi bilan asar mohiyatini, qahramon ruhiyatini va uning lirik holatini ifodalashga qaratilganligi bilan oʻziga xos mazmun kasb etadi.

Payvandiiy Rizoiiy dostonida turli badiiy sanʼatlardan foydalanish bilan birga, qofiya va vaznga ham alohida ahamiyat bergan. Sanʼatkor doston tilining ravon va mazmundor boʻlishi maqsadida qofiya va radiflardan unumli foydalanib, ularning rang-barang turlarini qoʻllash orqali

doston tilining ravonligi va ifodaliligiga erishgan. Masalan, dostonning boshlanishida o'ziga xos grammatik qurilishga ega bo'lgan "naka-lay" o'tgan zamon fe'lini radif o'rnida qo'llab, chuqur falsafiy mazmunga ega bo'lgan baytni obrazli qilib ifodalab uni badiiyat namunasiga aylantirgan:

ای جهاننی یوق ایکاج بار ایلاکان
قدرتی ذاتینی اظهار ایلاکان

Shu o'rinda san'atkorning birinchi misrada xalq tiliga yaqin bo'lgan "ekanda, bo'lganda" ma'nosidagi so'zlarning qisqartirilgan shaklini qo'llab, birinchidan she'r vaznini saqlashga muvaffaq bo'lgan bo'lsa, ikkinchidan "j", "ch" jarangli tovushlaridan tarkib topgan so'zlarni ishlatib, asar tilining mungli bo'lishligini va mazmunning teran ifodalanishiga muvaffaq bo'lgan. Rizo'iy stilistikasidagi ijodiylikning asosini ham mazkur xususiyatlar tashkil etgan, desak xato qilmagan bo'lamiz. Chunki san'atkorning "Qush tili" dostonini yaratishdagi izlanishlariga nazar tashlar ekanmiz, uning o'zbek adabiy tilidan keng foydalanganligi va shuning bilan birga xalq og'zaki ijodining cheksiz imkoniyatlaridan ham to'la istifoda qilganligining guvohi bo'lamiz.

Rizo'iy Payvandiy Semurg' safariga o'tlanayotgan va dostonga kirgan hikoyatlardagi ijobiy qahramonlarni ham, salbiy qahramonlarni ham o'zlariga xos tilda gapirtiradi. Shu sababli dostonidagi har bir qahramonning xarakteri uning xulq-atvori va so'zlagan nutqidan anglaniladi. Shoir til boyliklarini qahramonlarning xarakteriga moslab ishlatadi. Lekin ularning har birining tili obrazli va ularning so'zlari ham o'zlariga xos va rang-barangdir. Masalan, qushlarning Semurg' safaridan birma-bir bosh tortishayotgan va Hudhudning qushlarni yanglish fikrlaridan qaytarib, ularni hidoyat yo'liga chorlayotgan o'rinlardagi san'atkorning hikoyatni yorqin tasvirlashidan o'z qahramonlarining ichki dunyosini diqqat bilan o'rganib chiqqanligi, ularning har birining ruhiy holatlarini ifoda etishda tildan naqadar ustalik bilan foydalanganligi yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Quyidagi Tovusning Semurg' vaslidan kechib, jannat talabida bo'lib safardan voz kechganligi tasvirlangan lavhaga e'tiborni qarataylik:

ایکری اول حسرت بیلہ ایمکاک منی
بولدی بیریم بو مسدس خوار و زار
کیم مقام اولغای ینہ جنت منکا
دم بدم کوزدین آقار قان یاشیم آل
ساغینیب کوزومدین اوتلار چاقیلور
نی ایتای سیمور غا بیتماکلیک هوس
کیم انکا بیتماکلیک ایتکایمین خیال

قودیلا ر جنت دین آدم تاک منی
اول مٹمن باغدین بی اختیار
ایدیم اولکونچه بودور حسرت منکا
جلوه دا جنت هوس ایلاب خیال
آتشین گولنی کیم اوتتاک یاقولور
چون منکا جنت ایرور مقصود بس
یوقتورور اول چاقلیق منی یازدی بال

Tovusning bu uzrini eshitib Hudhud uni oliy himmat va davlatga chorlaydi:

قیلماشانک کر بولسه جنت ملتمس

همت اول دور کیم تیلار سیمور غ بس

قول چیکیب اوزسانک باریغه پشت پای
دنی و عقبا طفیلی دور سنکا
جنت اعلی ایرور الیندا پست
شربت وصل ایچمایین آییلماغای

هر نی کیم موجود ایرور غیر از خدای
کر بو همت ساری میلی دور سنکا
اول که همت جامی بیرله بولسه مست
باده جنت غه میلی قیلماغای

Yuqoridagi Tovusning uzri va Hudhudning unga javobi bayon qilingan parchaga diqqat bilan e'tibor qiladigan bo'lsak, birinchisida Tovusning jannatdan quvilib xasrat chekayotganligi, jannatni qo'msayotganligi parchaning mohiyatini tashkil qiladi. Shu bois ham san'atkor unda "jannat" bilan "hasrat" va "etmaklik" so'zlarini bir necha bor takrorlash orqali asosiy diqqatni

shu soʻzlarga qaratmoqda va Tovus uchun Semurgʻ visolidan koʻra jannat afzalligini boʻrttirib koʻrsatishning oʻziga xos usulini qoʻllagan. Bundan tashqari, jannatga nisbatan “musamman bogʻ” va yerga nisbatan “musaddas xorzor” iboralarini olti va sakkiz raqamlarining ramziy maʼnolariga ishora qilgan holda oʻziga xos qiyos orqali uning maqsadi faqat jannat ekanligiga alohida urgʻu berilmoqda. Ikkinchisida esa, “Semurgʻ”, “Xudo”, “Himmat”, “Bodai jannat”, “Sharbati vasl” soʻz va iborolari alohida ajratilgan holda qoʻllanib, asosiy urgʻu Tovusning jannat talabi istagidan qaytarib, uni Semurgʻ visoliga erishish safariga chorlamoqqa qaratilgan va unda ham oʻziga xos oʻxshatishlar, mubolagʻa, kinoya va iboralar qoʻllanilganligining guvohi boʻlamiz. Shu tariqa barcha qushlar asar voqealari davomida Semurgʻ safari haqidagi ong va tushunchalarini oʻzgartirib boradilar. Muhimi, sanʼatkor ham ularning ruhiy holatlariga qarab, ularning ichki kechinmalarini ham shunga moslab yoritadi.

Mana shu ikki-uch misolning oʻzidanoq Rizoiiy “Qush tili” dostonining tili oʻzining mohiyati bilan jozibali va rang-barang ekanligini koʻrsatib turibdi. Unda har bir soʻz, soʻz birikmalari va maqol va matallar, Qurʼoniy iqtiboslar oʻrinli ishlatilgan. Dostondagi qahramonlarning har biri oʻzining individual tiliga ega. Dostondagi qoliplovchi hikoyat va unga kirgan rivoyat va hikoyatlardagi voqea va hodisalar, qahramonlar xarakterlarining oʻsishi va oʻzgarib borishi birlari bilan uzviy bogʻliqlikda rivojlanib boradi. Aytish mumkinki, Payvandiy Rizoiiyning “Qush tili” dostoni diniy-tasavvufiy adabiyotning rivojiga maʼlum hissa boʻlib qoʻshilishi bilan birga asar tilining ravon va jozibadorligi va ijodkor uslubining ham oʻziga xosligi, shuningdek, shoirning oʻzbek adabiy tilini boyitish ishiga qoʻshgan hissasini aniqlash jihatidan ham uni har tomonlama chuqur oʻrganishga loyiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мавлоно Хожжи Қози Пайвандий Ризоий. Қуш тили. –Тошкент: 2009. – 380 б.
2. Абдулазиз Мансур. “Қуръони карим” маъноларининг таржимаси. – Т., 2001. –289-б.
3. Фарҳанги истилоҳоти ва таъбироти урфоний. –Техрон: 1303. -814б.
4. Шарипов Ш.У. Алишер Навоӣ. “Лисон ут-тайр” дostonининг генезиси ва гоъвий-бадий хусусиятлари. Тошкент, 1982.
5. Khasanova, S. (2016). “KUŞ DİLİ” MEVZUSUNDA YAZILAN YENİ BİR ESER. *Electronic Turkish Studies*, 11(15).

